

ԾՈՓՔԻ ՀԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԸ (ՇՈՒՐՋ 260-70 Ք.Ա.)

ԵՂԻԱ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ
ArmNumSoc@aol.com

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Ք.ա. 2. դարու սկիզբը, Ծոփաց Աշխարհը եղած է Երուանդունիներու հայկական պետութեան մէկ մասը։ Երբ Հայաստան մտած է Աքեմենեան Կայսրութեան գերիշխանութեան ներքեւ, Ծոփքը մաս կազմած է սատրապութեան։ Դարեհ Ա-ի կառուցած արքայական ճանապարհը անցած է Խարբերդի դաշտէն, նպաստելով Ծոփքի տնտեսական վերելքին¹։

Երուանդ արքան 40,000 հետեւակազօրքով ու 7000 այրուծիով մասնակցած է Արքելայի ճակատամարտին (Ք.ա. 331), պարսկական բանակին կողքին²։ Հոս Դարեհ պարտուած է Աղեքսանդր Մեծէն։ Սակայն Երուանդունիներու հողամասը երբեք չէ գրաւուած Մեծն Աղեքսանդրէն։

Երբ Երուանդունիները վերականգնած են իրենց անկախութիւնը, Ծոփքը կրկին մաս կազմած է Մեծ Հայքին։ Տեղին է յիշել, որ միացեալ Ծոփքի եւ Կոմմագենէի բնիկ ժողովուրդը հայեր էին, իրենց լեզուն՝ հայերէնը։

Քարտէս 1. Ծոփքի եւ Կոմմագենիի հայ թագաւորութիւնը³

Ծոփքի, ինչպէս նաեւ Ծոփքի ու Կոմմագենիի Միացեալ Թագաւորութեան պատմութիւնը կցկառուր ու մշուշոտ է։ Ի. դարու սկիզբը Նեմրուժ Լերան վրայի Կոմմագենիի Անտիոքոս Ա-ի (Ք.ա. 69-34) դամբա-

րանին պեղումները⁴ նոր տեղեկութիւններ հայթայթեցին այս շրջանի հին պատմութեան մասին ու հաստատեցին որ Ծոփքը եղած է անկախ պետութիւն: Հոնկէ փրկուած արձանագրութիւնները կը յիշատակեն նաեւ Ծոփքի թագաւորներու տոհմագրութիւններն ու անունները: Այս ուղղութեամբ եզակի ու պատկառելի աշխատանք մըն է Կիրիլ Թումանովի երկը⁵, որուն հայկական բաժինը հայերէնի թարգմանուեցաւ ու հրատարակուեցաւ Մխիթարեան Միաբանութեան կողմէ⁶:

Ցարդ Ծոփքի ու Կոմագենէի թագաւորութեան պատմութիւնը լրիւ չէ գրուած ու կը սպասէ տաղանդաւոր հայ պատմաբանի մը⁷:

Ծոփքը կը գտնուի Եփրատ եւ Տիգրիս գետերուն միջեւ: Ք.ա. Գ. դարու կիսուն (շուրջ 260ին), միացեալ Ծոփքն ու Կոմագենէն՝ Սելեւկեան Պետութեան միջամտութեամբ անջատուած են Մեծ Հայքէն ու կազմած անկախ թագաւորութիւն մը:

Ծոփքի հայ թագաւորներուն դրամները խիստ հազուագիւտ են: Զարեհ Պտուկեանի “Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene”⁸ եւ մեր՝ *Armenian Coins and their Values*⁹ աշխատանքներուն լոյս տեսնելէն ի վեր բազմաթիւ նոր դրամներ յայտնաբերուեցան աճուրդի ցուցակներուն մէջ: Ծոփքի թագաւորներուն վերագրուած այդ դրամները նկատելիօրէն կը զարգացնեն հայ դրամագիտութեան պաշարը թէ՛ չափագիտական եւ թէ՛ պատկերատիպային տեսակէտով:

Սոյն պատկերատիպային ուսումնասիրութեան հիմնական նպատակն է մէկտեղել բոլոր տեղեկութիւնները Ծոփքի դրամներուն մասին: Այս դրամներուն մասին տեղեկութիւնները քաղուած են մեծամասնութեամբ աճուրդի ցուցակներէ, Պտուկեանի նախաձեռնած ուսումնասիրութենէն, թանգարաններէն ու սեփական հաւաքածոներէն, որոնք ցարդ չեն գրանցուած: Ներկայ աշխատանքին քորփուսը պատրաստուած է դրամներու լուսանկարներէն ու մեր ժողովածուէն:

Ներկայացուած աշխատանքը նաեւ փորձ մըն է մէկտեղելով հրատարակելու Ծոփքի ծանօթ դրամներուն տուեալները:

ՍԱՄՈՍ/SAMES, Շուրջ 260 Ք.ա.

Սամոս (Sames) նկատուած է Ծոփքի թագաւորութեան հիմնադիրը: Ծոփքի թագաւորութեան հիմնադրման ու Սամոսի գահակալութեան ճիշդ թուականը յայտնի չէ: Թումանովի մէջբերումին համաձայն՝ «...Սամոսատ քաղաքը կրնայ գոցէ այս Սամոսէն հիմնուած ըլլալ, եւ այս պարագային ան պէտք է եղած ըլլայ նախքան 245ը, երբ Երատոսթենէս կը գրէր իր երկը, որուն մէջ առաջին անգամ կը յիշուի այս քաղաքը: Եւ որովհետեւ Որոնդաս Գ.ի յաջորդած ըլլալու է [ան], ուրեմն նա Հայաստանի այն արքան է, որուն քով ապաստանեցաւ Բիւթանիոյ Զիւլասը շուրջ 260ին, Ք.ա...»¹⁰: Ուրեմն պատմական աղբիւրներու¹¹ վկայութեամբ 245ին արդէն Սամոս թագաւորի հիմնադրած Սա-

մոսատ քաղաքը գոյութիւն ունէր, Եփրատ գետի վրայ, Տիգրանակերտէն 165 քլմ. հարաւ արեւմուտք¹² :

Որոշ դրամագէտներ Սամոսի հատանած պղնձեայ դրամը վերագրած են Կոմմագենէին: Իրականութեան մէջ ասիկա կիսով ճիշդ է, քանի որ Թագաւորութիւնը բաղկացած էր Ծոփքի եւ Կոմմագենէի միացեալ հողերէն: Իր դրամի երեսին պատկերուած է Սամոսը, սրածայր գդակով, իսկ կռնակին՝ անուէն ու տիտղոսը: Այս դրամները խիստ հազուադիւր են:

1. Երկու քաղկոս¹³, Դիոնիսոսի մականը

Երես. Սամոսի կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն սրածայր խոյր մը, որուն վարսակալին ծայրերը կախուած են վիզին ետին. գլխուն ետին՝ դափնիի ճիւղ մը կէտաւոր շրջափակ:

Կռնակ. Դիոնիսոսի մականը՝ երկու խաչաձեւուած ամաթեղջիւրներու միջեւ: Եռանաստ. խորագրութիւնը¹⁴ ձախին՝ դէպի վեր ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΣΑΜΟΥ, աջին՝ դէպի վեր ΘΕΟΣΕΒΟΥΣ/ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΥ (Արքայ Սամոսի, բարեպաշտ եւ արդար):

Տուեալ. ՊՂ, 2 ՁՊ¹⁵. մէկը՝ ա)* 7.56դ-22մմ¹⁶, բ) 1 հատ Kovacs VIII-80¹⁷ ցուցակ, 2 ՖԱՄ, 1 հատ ՀԹ, 1 հատ ՎՄԹ, 1 էԹ (8 օրինակ)

ԱՐՇԱՄ Ա./ARSAMES I, Շուրջ 240 Ք.ա.

Արշամ Ա. կը յաջորդէ իր հօր՝ Սամոսին: Իր իշխանութեան տարիները հաւանաբար կը սկսին 240ականներուն: Հայ պատմագիրներ կը գրեն միայն մէկ Արշամի մասին, սակայն Արշամ Ա. ունի սրածայր գդակ մը Սամոսի նման, իսկ Արշամ Բ.ի գդակը ունի տափակ դադաթ եւ կը նմանի զլխանոցի: Այս երկու ոճերու տարբերութեան վրայ հիմնուելով, դրամագէտներ կ'եզրակացնեն թէ Արշամ անունով երկու գահակալներ իշխած են¹⁸ :

Արշամ Ա. իր նախորդին նման նոր քաղաքներ շինեց ու զանոնք անուանեց Արշամաշատ՝ 80 քլմ. հիւսիս-արեւմուտք Տիգրանակերտէն, նաեւ՝ Արշամիա անունով երկու քաղաք, մին՝ Եփրատ գետին վրայ, Տիգրանակերտէն համապատասխանաբար՝ 120 եւ 150 քլմ. հարաւ-արեւմուտք: Արշամ Ա. քաջալիրած է առեւտուրը:

Արշամ Ա. իր դրամներուն վրայ ունի քանի մը տեսակ պատկերատիպեր. 1՝ Զիաւոր, որ կը յարձակի առիւծի վրայ. 2՝ Զիաւոր, որ կը յարձակի թշնամի զինուորի վրայ. 3՝ Զիւլ գլուխ եւ թեւաւոր կայծակ: Ուշադրութեան արժանի է, որ Արշամ Ա. իր թեւաւոր կայծակէ դրամին վրայ կը գործածէ նոյն ΘΕΟΣΕΒΟΥΣ (բարեպաշտ) տիտղոսը, զոր իր հայրը՝ Սամոս, գործածած է:

2. Չորս քաղկոս, ձիաւոր եւ առիւծ

Երես. Արշամ Ա.ի կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն սրածայր խոյր մը, վիզը ասուելոր: Խոյրի ձախին՝ աստղ մը:

Կոնակ. Ձիաւորը կ'արշաւէ աջ՝ դէպի երկու ցատկող առիւծները: Ձախին երկու նիզակ: Թագաւորը աջ ձեռքով կը բռնէ սուր մը: Ձին կ'ուղղուի դէպի աջ, գլուխը վեր, առջեւի ձախ ոտքը վերցուցած դէպի առիւծը: Ձիաւորին վերեւի խորագրութիւնը ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΑΡΣΑΜΟΥ (Արքայ Արշամի):
Տուեալ. ՊՂ, ա)* 6.45գ-22մմ ՁՊ (կոնակին պատկերը 3աի հետ) (1 օրինակ)

3. Երկու քաղկոս, ձիաւոր եւ առիւծ

Երես. 2ի նման:

Կոնակ. 2ի նման:

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 5.87գ-23մմ ՁՊ (երեսին պատկերը 2աի հետ), բ) 5.72գ-21մմ-12ժ ԵՆ, գ)* 5.55գ-19մմ-12ժ ՍՔ, դ) 5.13գ-19մմ Gorny 186-1453¹⁹ ցուցակ, ե) 4.63գ-21մմ-12ժ ԵՆ, զ) 4.62գ-19մմ-12ժ CNG 72-848²⁰ ցուցակ, է) 4.59գ-21մմ-12ժ ԵՆ, ը) 4.52գ-19մմ-12ժ ՖՔ, թ) 4.14գ-20մմ ՎՊ, ժ) 18մմ GH165-503²¹ ցուցակ, 1 ԲԹ, 1 ԺԿ
(12 օրինակ)

4. Երկու քաղկոս, ձիաւոր եւ հետեւակ զինուոր

Երես. 2ի նման:

Կոնակ. Ձիաւորը կ'արշաւէ աջ, նիզակը՝ աջ ձեռքին եւ ուղղուած հետեւակ զինուորները, որոնք ունին սուր ու վահան. ձիուն ներքեւ՝ ինկած զինուոր մը: Ձիաւորին վերեւի խորագրութիւնը ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΑΡΣΑΜΟΥ:

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 5.61գ-19մմ-9ժ ՖՔ, բ) 5.03գ-17մմ-3ժ ՎՊ, գ)* 5.02գ-17մմ CNG 36-533²² ցուցակ, դ) 4.64գ-17մմ CNG 36-532, ե) 4.54գ-20մմ-2ժ ԵՆ, զ) 4.22գ-19մմ CNG 36-531
(6 օրինակ)

5. Մէկ քաղկոս, ձիաւոր եւ հետեւակ զինուոր

Երես. 2ի նման:

Կոնակ. 4ի նման:

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 3.5գ-18մմ-12ժ ԵՆ, բ)* 3.53գ-17մմ-12ժ CNG 85-1²³ ցուցակ, գ) 3.45գ-18մմ-12ժ ՖՔ, 2 ՁՊ մէկը՝ 2.92 գ-16մմ
(5 օրինակ)

6. Մէկ քաղկոս, ձիու գլուխ

Երես. 2ի նման:

Կոնակ. Ձիու գլուխն ու վիզը: Խորագրութիւնը աջին ու դէպի վար [BA]ΣΙΛΕ[ΩΣ], ձախին դէպի վար ΑΡΣΑΜΟΥ:

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 2.91գ-15մմ-12ժ ՖՔ

(1 օրինակ)

7. Մէկ քաղկոս, թւաւոր կայծակ

Երես. 2ի նման:

Կոնակ. Թեւաւոր կայծակ հինգ ճառագայթներով: Խորագրութիւնը ձախին ու դէպի վեր ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΑΡΣΑΜΟΥ, աջին դէպի վեր ΘΕΟΣΕΒΟΥΣ (Արքայ Արշամի բարեպաշտ):

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 4.45գ-19մմ-8ժ ԵՆ, բ) 3.96գ-17մմ-2ժ ԱՍ, գ) 3.95գ-19մմ-2ժ ԵՆ
(3 օրինակ)

8. Մէկ քաղկոս, թւաւոր կայծակ

Երես. 2ի նման:

Կոնակ. 7ի նման:

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 3.61գ-17մմ ԱԴԸ

(1 օրինակ)

1.ա

3.ա/2.ա

3.դ

4.ա

4.զ

5.ա

5.բ

6.ա

7.ա

8.ա

9.բ

10.ա

Ծովի հայ բազալտիտի հրամները

Տախտակ 1

11.ա

12.դ

12.ժ

13.ժ

14.ա

15.ա

16.բ

17.ա

18.ա

19.բ

20.բ

21.ա

Ծանոթի հայ բազալտոքարեան դրամները

Տախտակ 2

22.м

23.м

24.м

25.м

25.р

26.г

27.р

28.м

28.р

29.м

30.м

31.м

32.м

Ծոփքի հայ բազալտրուքեան դրամները

Տախտակ 3

Արշամ Բ. կը յաջորդէ իր հօր իբրեւ Մոփքի թագաւոր: Ըստ պատմաբաններու ան ապաստան տուած ու օժանդակած է Անտիոքոս Հիերաքսի, որ ապստամբած էր իր եղբօր, օրինական թագաւոր Սելեւկոս Բ.ին դէմ²⁴: Արշամ Բ.ի նման, շարք մը հարեւան երկիրներ եւս պաշտպանած են Սելեւկոսի ապստամբ եղբայրը: Արշամ Բ.ի քաղաքականութիւնը եղած է տկարացնել Սելեւկեան Պետութեան ազդեցութիւնը:

Արշամ Բ.ի դրամներուն ոճն ու պատկերատիպերը կը տարբերին Արշամ Ա.ի դրամներէն²⁵: Դրամի երեսին վրայ կը նշմարուի Արշամի կիսանդրին, որուն խոյրը ունի տափակ գագաթ ու աւելի կը նմանի գլխանոցի, որ չըջապատուած է վարսակալով, հանգուցուած՝ գլխուն ետին: Իր հատանած դրամներուն պատկերատիպերն են.- 1՝ ձիաւոր, 2՝ կանգնած մերկամարմին կերպարանք, 3՝ արծիւ, 4՝ Ջեւսի երկուորեակ որդիներուն գդակները: Ըստ երեւոյթին՝ Արշամ Բ. թողարկած է աւելի շատ դրամ քան Մոփք-Կոմմագենէի որեւէ այլ արքայ: Թերեւս գահակալած է աւելի երկար ժամանակ քան իր նախորդներն ու յաջորդները:

9. Չորս քաղկոս, ձիաւոր

Երես. Արշամ Բ.ի կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն տափակ գագաթով խոյր մը, որ գդակի կը նմանի: Վարսակալը կը չըջապատէ ճակատը եւ հանգուցուած է գլխուն ետին, ծոպերը կ'իյնան վիզն ի վար: Կէտաւոր չըջափակ:

Կռնակ. Ձիաւորը գլխուն ունի թագաւորի նման գդակ մը ու հագած է պարեգօտ, աջ ձեռքին բռնած է նիզակ, ու ձիավարելով կ'արշաւէ դէպի աջ: Ձիաւորին վերեւի խորագրութիւնը ձախէն աջ ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΑΡΣΑΜΟΥ (Արքայ Արշամի):

Տուեալ. ՊՂ, ա) 8.35գ-21մմ 27, 2 ՖԱՄ մէկը՝ բ)* 6.60գ-20մմ-1 վՄԹ

10. Երկու քաղկոս, ձիաւոր

Երես. 9ի նման:

Կռնակ. 9ի նման:

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 5.62գ-20մմ-11ժ CNG 72-849 ցուցակ (1 օրինակ)

11. Չորս քաղկոս, կանգնած մերկամարմին կերպարանք

Երես. 9ի նման:

Կռնակ. Հանդիպահայեաց ողջ հասակով մերկամարմին կերպարանք մը, աջ թեւը արմուկէն կ'երկարի եւ ձախ թեւը կը բռնէ երկար լախտ մը: Խորագրութիւնը աջին դէպի վար ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին դէպի վար ΑΡΣΑΜΟΥ:

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 7.61գ-21մմ-12ժ CNG 85-2 ցուցակ, բ) 7.36գ-21մմ-1ժ ԵՆ, գ) 6.68գ-20մմ-1ժ ԵՆ (3 օրինակ)

12. Երկու քաղկոս, կանգնած մերկամարմին կերպարանք

Երես. 9ի նման:

Կռնակ. 11ի նման:

Տուեալ. ՊՂ, ա) 5.84գ-17մմ-1ժ ԵՆ, բ) 5.72գ-19մմ-12ժ ՖՔ, գ) 5.71գ-20մմ-12ժ ԵՆ, դ)* 5.64գ-21մմ-12ժ ՖՔ, 2 ՉՊ, մէկը՝ ե) 5.37գ-19մմ, զ) 5.33գ-19մմ-12ժ ՖՔ, է) 5.82գ Gorny 200-2032²⁶ ցուցակ, ը) 5.10գ-19մմ-12ժ ՖՔ, թ) 5.05գ-

- 18մմ-12ժ ՖՔ, ժ)* 4.96գ-17մմ-1ժ ԵՆ, ժա) 4.93գ-19մմ-1ժ ԵՆ, ժբ) 4.73գ-19մմ-12ժ ՖՔ, ժգ) 4.14գ-19մմ-12ժ ՖՔ, 1 ժԿ, 3 ԲԹ (18 օրինակ)
13. Երկու քաղկոս, կիսանդրին դեպի աջ/արծի դեպի աջ
 Երես. 9ի նման:
 Կռնակ. Արծիւ կանգնած դէպի աջ ու բռնած կայծակ: Խորագրութիւն աջին դէպի վար ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին դէպի վար ΑΡΣΑΜΟΥ:
 Տուեալ. ՊՂ, ա) 5.54գ-17.5մմ-11ժ ԵՆ, բ) 5.27գ-17մմ ԶՊ, գ) 4.78գ-17մմ Gorny 186-1478 ցուցակ, դ) 4.73գ-17մմ Gorny 186-1489 ցուցակ, ե) 4.52գ-17մմ-12ժ ԵՆ, զ) 4.38գ-17մմ-12ժ ՖՔ, է) 4.38գ Gorny 200-2033 ցուցակ, ը) 4.34գ-17մմ-12ժ ԵՆ, թ) 4.17գ-17մմ-12ժ ՖՔ, ժ)* 4.11գ-17մմ-12ժ ԵՆ, ժա) 4.03գ-18մմ-12ժ ԵՆ, ժբ) 3.98գ-16մմ-12ժ CNG 85-3 ցուցակ, ժգ) 3.87գ-16մմ ԶՊ, ժդ) ՎՄԹ (14 օրինակ)
14. Մէկ քաղկոս, կիսանդրին դեպի աջ/արծի դեպի աջ
 Երես. 13ի նման:
 Կռնակ. 13ի նման:
 Տուեալ. ՊՂ, ա)* 3.64գ-17մմ-12ժ ՖՔ, բ) 3.61գ-17.5մմ-12ժ ԵՆ (2 օրինակ)
15. Երկու քաղկոս, կիսանդրին դեպի ձախ/արծի դեպի աջ
 Երես. 13ի նման, սակայն կիսանդրին դէպի ձախ:
 Կռնակ. 13ի նման:
 Տուեալ. ՊՂ, ա)* 4.07գ-17մմ-10ժ ՄՔ (1 օրինակ)
16. Մէկ քաղկոս, կիսանդրին դեպի ձախ/արծի դեպի աջ
 Երես. 15ի նման:
 Կռնակ. 15ի նման:
 Տուեալ. ՊՂ, ա) 3.71գ-18մմ-11ժ ՖՔ, բ)* 3.29գ-17մմ-11ժ ԵՆ, գ) 3.12գ-18մմ-12ժ ՖՔ, դ) 3.08գ-17մմ-12ժ ԵՆ, ե) 3.03գ-15մմ-12ժ ԵՆ (5 օրինակ)
17. Երկու քաղկոս, կիսանդրին դեպի աջ/երկուորեակներու գդակներ
 Երես. 9ի նման:
 Կռնակ. Զեւսի երկուորեակ որդիներուն գդակները, իւրաքանչիւրին վերեւ՝ խաչի նշան: Խորագրութիւնը աջին դէպի վար ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին դէպի վար ΑΡΣΑΜΟΥ:
 Տուեալ. ՊՂ, ա)* 4.09գ-17մմ-12ժ ՖՔ (1 օրինակ)
18. Մէկ քաղկոս, կիսանդրին դեպի աջ/երկուորեակներու գդակներ
 Երես. 9ի նման:
 Կռնակ. 17ի նման:
 Տուեալ. ՊՂ, ա)* 3.52գ-16մմ Gorny 186-1480 ցուցակ, բ) 3.43գ-15մմ-12ժ ԵՆ, գ) 3.35գ-15մմ-11ժ ԵՆ, դ) 3.31գ-15մմ-12ժ ԵՆ, ե) 3.25գ-16մմ ԶՊ, զ) 3.23գ-14մմ-11ժ ԵՆ, է) 3.03գ-15մմ-12ժ ԵՆ, ը) 2.85գ-14մմ-12ժ ԵՆ, թ) 2.50գ-17մմ-12ժ ՖՔ, ժ) 2.35գ-14մմ-12ժ ՖՔ (10 օրինակ)
19. Մէկ քաղկոս, կիսանդրին դեպի ձախ/Երկուորեակներու գդակներ
 Երես. 9ի նման, սակայն կիսանդրին դէպի ձախ:
 Կռնակ. 17ի նման:

ՔՍԵՐՔՍԷՍ/XERXES, Շուրջ 220 Ք.ա.

Արչամ Բ.ի մահէն ետք իրեն յաջորդեց իր որդին՝ Քսերքսէս: Ծովա-
կոմմագենէն երկուքի բաժնուեցաւ սելեւկեան ճնշումով²⁷: Քսերքսէս
ստիպուած եղաւ ընդունիլ իր վրայ արչաւող սելեւկեան թագաւոր
Անտիոքոս Գ.ի գերիշխանութիւնը եւ խաղաղութեան դաշինք կնքեց:
Դաշինքի պայմաններն էին, որ ինք Անտիոքոսի վճարէ իր ու հօր՝ Ար-
չամ Բ.ի տուրքը: Ըստ պատմաբաններու, տուրքը ընդգրկած է 300 տա-
ղանդ, 1000 ձի եւ 1000 ջորի իրենց պախուրցներով: Ապա Անտիոքոս իր
քոյրը՝ Անտիոքիսը կ'ամուսնացնէ Քսերքսէսին:

Քսերքսէս հլու կամակատար չէ եղած Անտիոքոս Գ.ին, որով, վեր-
ջինս իր քրոջ միջոցով դաւադրութեամբ սպաննել տուած է զայն²⁸:

Քսերքսէսի դրամները, ինչպէս նաեւ իր խոյրը²⁹ կը ցուցաբերեն
չարունակական հոլովոյթ մը իր հօրը խոյրէն ու դրամներէն: Խոյրը՝
ծալուած, կարծես թեթեւօրէն նստած է գլխուն վրայ, վարսակալը՝ ճակ-
տին շուրջ եւ ծոպերը՝ կախուած գլխուն ետին: Քսերքսէս ունի առատ
մօրուք մը: Նախորդներուն նման իր կիսանդրին ալ դէպի աջ է: Իր
դրամները ծանօթ են քանի մը տարրեր միաւորներով.- 1՝ Յաղթանակ, 2՝
Աթենասը նստած, 3՝ Աթենասը կանգնած:

20. Երկու քաղկոս, Յաղթանակ

Երես. Մօրուսաւոր Քսերքսէսի կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն ծալուած
խոյր. երկգակապ վարսակալը ճակտին շուրջ եւ ծոպերը կախուած գլխուն
ետին: Զախ դաշտին մէջ **Ξ** մենագիրը: Կէտաւոր չրջափակ:

Կռնակ. Յաղթանակը կանգնած դէպի ձախ, երկարած աջ ձեռքով բռնած
թագ մը, իսկ ձախ ձեռքը կը հանգչի պարեգօտի գօտին վրայ: Խորագ-
րութիւնը աջին դէպի վար ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին դէպի վար ΧΕΡΧΟΥ, Դաշ-
տին մէջ **ΝΚ** մենագիրը (Արքայ Քսերքսէսի):

Տուեալ. ՊՂ, ա) 5.43գ-19մմ ԶՊ, ր)* 5.42գ-21մմ ԶԱՄ, դ) 5.10գ-19մմ CNG
36-536, դ) 5.08գ-19մմ-11ժ CNG85-6 ցուցակ, 1 ՊԹ, 1 ՎՄԹ (6 օրինակ)

21. Մէկ քաղկոս, Յաղթանակ

Երես. 20ի նման:

Կռնակ. 20ի նման:

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 3.49գ-17.6մմ-11ժ ՀՊԹ

(1 օրինակ)

22. Կէս քաղկոս, Յաղթանակ

Երես. 20ի նման:

Կռնակ. 20ի նման:

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 1.89գ-14մմ ԲԹ, 1 ԶԱՄ "H" մենագիրով, նախկին Ռօլէնի
հաւ. "Z" մենագիրով

(3 օրինակ)

23. Երկու քաղկոս, Արեմաս նստած

Երես. 20ի նման:

Կռնակ. Աթենասը նստած, ու երկարած աջ ձեռքով բռնած պատկեր մը (Մի-
ներուա³⁰), իսկ ձախ ձեռքը կը հանգչի մեծ վահանի վրայ: Խորագրութիւնը
աջին դէպի վար ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին դէպի վար ΧΕΡΧΟΥ:

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 4.51դ-18մմ ԲԹ, Բ) 3.84դ-19մմ-12ժ ԺՔ (2 օրինակ)

24. Կէս քաղկոս, Արեմաս նստած

Երես. 23ի նման:

Կռնակ. 23ի նման:

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 1.90դ-13մմ ՖԱՄ, 1 էԹ (2 օրինակ)

25. Երկու քաղկոս, Արեմաս կանգնած

Երես. 20ի նման:

Կռնակ. Աթենասը կանգնած՝ կը բռնէ թագ մը երկարած աջ ձեռքով եւ
ձախ թելը կը հանգչի վահանի վրայ: Խորագրութիւնը աջին դէպի վար
ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին դէպի վար ΧΕΡΧΟΥ:

Տուեալ. ա)* 2.52դ-13մմ ՖԱՄ, Բ)* 1.90դ-14մմ ՖԱՄ, 1 ՎՄԹ, 1 էԹ
(4 օրինակ)

ԱՐԴԻՍԱՐԷՍ/ABDISSARES, Շուրջ 201 Ք.ա.

Թումանով նկատի առնելով Արդիսարէսի գահակալութիւնն ու
պատմական աղբիւրներու լուծութիւնը, նաեւ բացակայութիւնը՝ Նեմ-
րուս Լերան արձանագրութիւններէն (հոս պէտք է շեշտել որ Անտիո-
քոս Ա-ի դամբարանին բոլոր արձանագրութիւնները չեն փրկուած), կը
գրէ. «Արդիսարէսի տոհմական դիրքը բոլորովին անծանօթ է: Միակ
դրոյապատճառն ենթադրելու թէ ան Որոնդեան Հարստութեան կը
պատկանի եւ հետեւաբար Հայաստանի թագաւոր եղած է, այն ուշագ-
րաւ նմանութիւնն է, զոր ունին իր դրամները Քսերքսէսի դրամներուն
հետ, եւ, ինչ որ հաւանաբար աւելի նշանակալից է, երկու արքաներուն
գլխազարդին նոյնութիւնն է. հմմտ.՝ Visconti, *Icon. Greca* 328-332
տխտ. XVI, 4; Babelon, *Rois de Syrie*, p. CXIV 211-212, տխտ. XXIX, 3-
5; V. Langlois, *Num. Gen. de l'Arménie*, Paris, 1859, Թ. 8-10; Head, *Hist.*
Num. Թ. 635- (βασιλεως Αβδισσαρου). հմմտ.՝ Justi, *Namenbuch* Թ. 1;
Baumgartner, *Realencycl. I. 1*, 26-27; թէւ Babelon (էջ CXCIV, CXCV)
նստածէ կու տայ՝ Արդիսարէսը Քսերքսէսի հայրը կրնայ ըլլալ, սա-
կայն նկատի առնելով ինչ որ Քսերքսէսի ազգականական հնարաւոր
աղերսի մասին արդէն ըսուեցաւ, շատ աւելի հաւանական է որ անոր
եղբայրն եղած ըլլայ»³⁰:

Քսերքսէսի եւ Արդիսարէսի դրամներուն բաղդատութիւնը, կը հա-
մոզէ դրամագէտը թէ Արդիսարէսն է որ յաջորդած է Քսերքսէսին: Իր
դրամները ծանօթ են արծիւ պատկերատիպի քանի մը տարբեր միաւոր-
ներով. ունի նաեւ ձիու գլուխ պատկերատիպով եզակի դրամ մը:

Ուշագրութեան արժանի է դրամագէտ Քալլաթայի³¹ յօդուածը, ուր քննուած են զանազան դրամագէտներու կողմէ ցարդ հրատարակուած երեք տեսակ պղնձեայ դրամներ, վերագրուած՝ Հայաստանի Արդիսարէս արքային: Հեղինակը կը քննարկէ Արդիսարէսի անտիպ պղինձէ կտոր մը, յունաստառ արձանագրութեամբ՝ [ΒΑΣ]ΙΛΕ[ΩΕ/[ΑΒ]ΔΙΣΣΑΡΟΥ/[Α]ΔΑΙΑΒΗΝΟΥ, այսինքն՝ Արքայ Արդիսարէսի Ադիարէնի: Կշիռ. 6.82գ: Սակայն Ծոփքի վերագրուած բոլոր դրամներուն վրայ Ադիարէնի արձանագրութիւն գոյութիւն չունի:

26. Չորս քաղկոս, արծիւ կանգնած դէպի աջ

Երես. Արդիսարէսի կիսանդրին դէպի աջ, թեթեւօրէն մօրուսաւոր, գլխուն՝ ծալուած խոյր. երիզակապ վարսակալը կախուած գլխու ետին: Կէտաւոր չըջափակ:

Կռնակ. Արծիւը կանգնած դէպի աջ: Խորագրութիւնը աջին դէպի վար ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին դէպի վար ΑΒΔΙΣΣΑΡΟΥ (Արքայ Արդիսարէսի):

Տուեալ. ՊՂ, ա) 2 ՊԹ մէկը՝ 9.44գ-24մմ, բ) 7.51գ-19մմ-12ժ ՖՔ, գ)* 7.4գ-23մմ ՖԱՄ, 1 ԱԴԼ, 1 ԺԿ (6 օրինակ)

27. Երկու քաղկոս, արծիւ կանգնած դէպի աջ

Երես. 26ի նման:

Կռնակ. 26ի նման:

Տուեալ. ՊՂ, ա) 5.71գ-22մմ 2Պ, բ)* 5.36գ-19մմ-12ժ ՖՔ, գ) 4.88գ-20մմ CNG 36-537 ցուցակ (3 օրինակ)

28. Մէկ քաղկոս, արծիւ կանգնած դէպի աջ

Երես. 26ի նման:

Կռնակ. 26ի նման:

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 3.18գ-14մմ-12ժ ՖՔ, բ)* 2.99գ-16մմ ԲԹ, գ) 2.73գ-14մմ-12ժ ՖՔ, դ) 2.15գ-12մմ ՖԱՄ, 1 ԱԴԼ, 1 ՎՄԹ (6 օրինակ)

29. Կէս քաղկոս, ձիու գլուխ

Երես. 26ի նման:

Կռնակ. Զիւռ գլուխ դէպի աջ, սանձուած: Խորագրութիւնը վերեւը դէպի աջ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ներքեւը դէպի աջ ΑΒΔΙΣΣΑΡΟΥ:

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 1.85գ-22մմ-12ժ ՖԱՄ (1 օրինակ)

ԶԱՐԵՀ/ZARIADRES, Շուրջ 190 Ք.ա.

Ինչպէս նախապէս յիշուեցաւ, Ծոփքը եւ Կոմմագենէն Սելեւկիոյ գերիշխանութեան ենթակայ էին: Սելեւկեանները կը կառավարէին Ծոփքը բնիկ իշխաններով կամ սատրապներով՝ «ստրատեզոս», եւ կը հաւաքէին որոշ տուրքեր: Նոյնն էր կացութիւնը Մեծ Հայքի ու Փոքր Հայքի համար:

Սելեւկեան Անտիոքոս Գ-ի (223-187 Ք.ա.) գերիշխանութեան չըջանին, Զարեհ Ծոփքի ստրատեզոսն էր, իսկ Արտաշէս՝ Մեծ Հայքի Հռո-

մէացիք Ք.ա. 191ին ջախջախիչ պարտութեան մատնեցին Սելեւկեանները՝ Փոքր Ասիոյ արեւմտեան կողմը գտնուող Մագնեսիա քաղաքի ճակատամարտին։ Փոքր Ասիան անցաւ հռոմէացիներու քաղաքական ծիրին մէջ։ Չարեհ³² եւ Արտաշէս³³, օգտուելով Սելեւկեաններու պարտութենէն, իրենց սատրապութիւնները անկախ թագաւորութիւններ հռչակեցին։ Մեծ Հայքի եւ Ծոփքի անկախութիւնները վաւերացուեցան Հռոմի Ծերակոյտին կողմէ, Ապամիայի մէջ կնքուած դաշնագիրով՝ Ք.ա. 188ին։ Պատմաբաններ Ք.ա. 189ը կը նկատեն այն տարին, երբ Ծոփքի Երուանդունիները եւ Մեծ Հայքի Արտաշէսեան Հարստութիւնը վերականգնեցին իրենց անկախութիւնը³⁴։ Այսպիսով երկու անկախ հայկական թագաւորութիւններ կազմուեցան, որոնց ժողովուրդները կը խօսէին հայերէն։

Չարեհ արքայէն ունինք խիստ հազուագիւտ երկու կտոր դրամներ նոյն պատկերատիպով։ Երեսին վրայ քանդակուած է թագաւորի կիսանդրին՝ դարձած դէպի աջ։ Իր գլուխին վրայի գդակը քիչ մը կը տարբերի իր նախորդներէն. ունի ականջակալներ, որոնք կ'իջնեն մինչեւ ծնօտին տակը։ Իսկ ետեւը պատկերուած է Անահիտ (°) դիցուհին, որ ծաղիկ մը կը բռնէ։ Իսկ իր ոտքերուն քով նստած են հանդիպահայեաց երկու սփինքսներ կռնակ-կռնակի։

30. Մէկ քաղկոս, դիցուհի (Անահիտ°)

Երես. Չարեհի կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն հագած խոյրը ունի ականջակալներ, որոնք կապուած են կզակին տակ։ Կէտաւոր չըջափակ։

Կռնակ. Հանդիպահայեաց դիցուհին (Անահիտ°) կանգնած, աջ ձեռքը վերցուցած՝ ծաղիկներ կը բռնէ։ Իր ոտքերուն՝ երկու սփինքսներ, նստած, հանդիպահայեաց ու կռնակ-կռնակի։ Խորագրութիւնը աջին դէպի վար ANISΑ/ΩΣ, ձախին դէպի վար ΔΣΑΡΙ։ Կէտաւոր չըջափակ։ (Անիսադէսի Որդի Չարեհ)

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 5.42գ-17մմ ԲԹ, 1 ՊԹ

(2 օրինակ)

ԱՐԿԱԹԻԱՍ/ARKATHIUS, Ծուրջ 190-175 Ք.ա.

Ըստ Հայկական Մովսէսական Հանրագիտարանին³⁵, Ծոփքի Չարեհին յաջորդած է Արկաթիասը, որ հիմնած է նոր մայրաքաղաք՝ Արկաթիակերտը (այսօր վերանուանուած Եպիփանիա, Տիգրանակերտի հիւսիս-արեւմտեան կողմը՝ 60 քմ.)։ Արկաթիաս սպաննուած է Սելեւկեան Անտիոքոս Դ. թագաւորի (Ք.ա. 187-175) դէմ կռուած ժամանակ։ Այս Ծոփքի գահը փոխանցուած է Արկաթիասի եղբոր Կապադովկիա ապստանած Մեհրուստանին [Մորֆիլի°], իսկ անկից ետք՝ Արտանէսին։

Արկաթիասէն մեզի ծանօթ են երեք պղնձեայ դրամներ։ Երեսին վրայ պատկերուած է մօրուսաւոր թագաւորի կիսանդրին՝ դէպի ձախ։ Գլուխին վրայի խոյրը ունի վարսակալ։ Իսկ ետին քանդակուած է աջ դարձած Յաղթանակը, որ երկարած ձեռքով կը բռնէ ծաղկեպսակ մը։

31. Մէկ քաղկոս, Յաղթանակ դէպի աջ

Երես. Արկաթիասի կիսանդրին՝ դէպի ձախ, մօրուսաւոր, գլխուն խոյրը՝ ծալուած, վարսակալով, որ կը շրջապատէ ճակատը: Կէտաւոր շրջափակ: Կռնակ. Յաղթանակը կը յառաջանայ դէպի աջ, վեր երկարած աջ ձեռքով կը բռնէ ծաղկեղսակ, իսկ ձախը կը հանգչի կողին՝ դէպի վար: Խորագրութիւնը ձախին դէպի վար [B]ΑΣΙΑΕΩ[Σ], աջին դէպի վեր ΑΡΚΑΘΙΟΥ (Արքայ Արկաթիասի):

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 3.09դ-15մմ-12ժ CNG 51-751³⁶ ցուցակ, բ) 2.33դ-14մմ Peus 340-445³⁷ ցուցակ, գ) 2.3դ-14մմ-12ժ ԵՆ (3 օրինակ)

ՄՈՐՖԻԼԻԿ/MORPHILIG, Շուրջ 150 Ք.ա

Հայ պատմական աղբիւրներ ոչ մէկ բան յիշած են այս արքային մասին: Սակայն Մորֆիլիկ կը դասաւորուի այս շրջանի պատմութեան եւ ժամանակամիջոցին մէջ: Ըստ դրամի խորագրութեան, Մորֆիլիկ կրնայ ըլլալ Զարեհի որդին:

Իրմէ մեզի հասած են երկու կտոր խիստ հազուագիւտ դրամներ: Երեսին պատկերուած է արքային դիմանկարը, սրածայր խոյրը գլխուն: Իսկ ետին քանդակուած է Անահիտ դիցունին եւ արքային անունը:

32. Մէկ քաղկոս, դիցունի (Անահիտ)

Երես. Մորֆիլիկի կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն սրածայր խոյրը ականջակալներով, որոնք կապուած են իր կզակին տակ:

Կռնակ. Դիցունին (Անահիտ) կանգնած: Խորագրութիւնը վերեւ ...ΑΝΙ..., դէպի վար ΑΤΕ(ΑΔΡΙΟΣ), դիցունին ներքեւ՝ ΜΟΛΦΙΑΣ (ΜΟΡΙΦΙΛΙΟΣ ?) (Զարեհի որդի Մորֆիլիկ):

Տուեալ. ՊՂ, ա)* 2.89դ-15մմ-2ժ CNG 36-538 ցուցակ, 1 թթ (2 օրինակ)

ԱՐՏԱՆԷՍ/ARTANES, 110-94 Ք.ա.

Ըստ պատմական աղբիւրներու³⁸, Արտանէս սերած է Զարեհի տոհմէն: Իրմէ ծանօթ դրամ չէ յայտնաբերուած: Երբ Մեծն Տիգրան Մովսէս Հայաստանին միացուց Ք.ա. 95ին, Արտանէս կորսնցուց իր թագաւորութիւնը:

ԱՐՇԱԿ/ARSACES, 90 Ք.ա.

Մովսէս իր կայսրութեան միացնելէ ետք, Մեծն Տիգրան Արշակը նշանակեց Մովսէսի կառավարիչ: Պոմպէոս Մեծի խաղաղութեան դաշինքին կնքումէն յետոյ, Մովսէս տրուեցաւ կապաղովկիոյ Արիորարզանէս թագաւորին: Յարդ Արշակի անունով մեզի դրամ չէ հասած:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ըստ Աղիւսակ 1ի տուեալներուն, վերջին երեսուն տարիներուն Մովսէսի Հայ թագաւորութեան դրամներուն քանակը բարձրացած է 53էն 140ի՝ աւելնալով աւելի քան երկուքուկէս անգամ: Ընդ որում, Ար-

չամ Ա.ի դրամները քառապատկուած են վերջին երեսուն տարիներուն, Արշամ Բ.ինը՝ դրեթէ հնգապատկուած, մինչ Քսերքսէսի, Զարեհի եւ Մորֆիլիկի դրամները՝ կրկնապատկուած, իսկ Սամոսի եւ Արդիսարէսի դրամները աւելցած են նուազ համեմատութեամբ:

Աղյուսակ 1. Ծովքի պղնձեայ դրամներու ընդհանուր քանակ

Գահակալ	Ծանօթ դրամներու քանակ	
	1983 ³⁹	2012
Սամոս (շուրջ Ք.ա. 260)	7	8
Արշամ Ա. (շուրջ Ք.ա. 240)	7	29
Արշամ Բ. (շուրջ Ք.ա. 230)	13	62
Քսերքսէս (շուրջ Ք.ա. 220)	13	18
Արդիսարէս (շուրջ Ք.ա. 210)	11	16
Զարեհ (շուրջ Ք.ա. 190)	1	2
Արկաթիաս (շուրջ Ք.ա. 190-175)	--	3
Մորֆիլիկ (շուրջ Ք.ա. 150)	1	2
Արտանէս (շուրջ Ք.ա. 110-94)	-	-
Արշակ (Ք.ա. 70էն ետք)	-	-
Գումար	53	140

Ունինք երեք կտոր նորայայտ դրամներ, որոնք կը վերագրուին Արկաթիաս անունով գահակալի մը: Ասոնց պատկերատիպերը ունին որոշ նմանութիւններ Քսերքսէսի դրամներուն, որոնց ետին յաղթանակը կանգնած է դէպի ձախ, մինչդեռ Արկաթիասին տրուած օրինակներուն վրայ՝ դէպի աջ:

Հայկական Մովսէսական Հանրագիտարանին մէջ յիշատակուած է, թէ Զարեհին յաջորդեց Արկաթիասը⁴⁰, որ սպաննուած է Սելեւեան Անտիոքոս Դ. (Ք.ա. 187-175) թագաւորին դէմ կռուին մէջ: Որեմն Արկաթիասը իշխած ըլլալու է Ք.ա. երկրորդ դարու սկզբնաւորութենէն յետոյ, շուրջ 190-175ին: Ծովքի գահը անցած է Արկաթիասի եղբօր՝ Կապադովկիա ապաստանած Մեհրուժանին, իսկ ապա՝ Արտանէսին:

Ք.ա. 94ին, Մեծն Տիգրան Բ.ը տապալած է Արտանէսը եւ Ծովքը վերամիաւորած Մեծ Հայքին:

Ինչպէս ակնարկուեցաւ, Արշամ Ա.ի «ծիաւոր» պատկերատիպով դրամէն ունինք երկու տարբերակներ: Մէկուն վրայ ծիաւորը դէպի աջ կը յառաջանայ՝ յարձակելու համար ցատկող առիւծին, իսկ երկրորդ տարբերակին՝ ծիաւորը կ'ուղղէ իր նիզակը դէպի հետեւակ զինուորը:

Արշամ Ա.ի նորայայտ դրամախումբին կը պատկանի հետաքրքրական պատկերատիպ մը, ուր եզակի օրինակի մը ետին կերտուած է ձիու գլուխն ու վիզը՝ դէպի աջ:

Այսուհանդերձ, ամէնէն այլազան տարբերակները կը նշմարուին Արշամ Բ-ի դրամներուն վրայ: Երկու տարբեր պատկերատիպով դրամներուն կոնակներուն՝ արծիւ եւ Զեւսի երկուորեակ որդիներու (Dioscuri) գդակները, Արշամի կիսանդրին ուղղուած է դէպի ձախ, փոխան աջի: Նաեւ երկուորեակներու գդակներուն վրայ կը նշմարուին վեց կամ ութ ճառագայթով աստղեր փոխան խաչի:

ՅԱՆԿ ՅԱՊԱՌՈՒՄՆԵՐՈՒ

*	Պատկերազարդ դրամ
ԱՆԸ	Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերութիւն (American Numismatic Society)
ԱՍ	Անդրէ Սէրուկեան
ԲԹ	Բրիտանական Թանգարան (British Museum)
գ	գրամ
ԵՆ	Եղիա Ներսէսեան
ԶՊ	Զարեհ Պտուկեան
ԷԹ	Էրմիթաժի Թանգարան
ժ	ժամացոյց
ԺԿ	Ժաք Կելրեզեան
ԺՔ	Ժիրայր Քրիստիանեան
ՀԹ	Հընտերեան Թանգարան (Hunterian Museum)
ՀՊԹ	Հայաստանի Պատմութեան Թանգարան
մմ	միլլիմէթր
ՊԹ	Պերլինի Թանգարան (Berlin Museum)
ՊՂ	Պղինձ
ՍԲ	Սարգիս Քիլիմճեան
ՎՄԹ	Վիեննայի Միխայիլեան Թանգարան
ՎՊ	Վաչէ Պարսումեան
ՖԱՄ	Ֆրանսայի Ազգային Մատենադարան (Bibliothèque National de France)
ՖԲ	Frank Kovacs
CNG	Classical Numismatic Group
GH	Gerhart Hirsch Nachfolger
Gorny	Gorny and Mosch
Peus	Busso Peus Nachfolger

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Հտր. 5, Երևան, 1979, էջ 139-141:
- ² Յակոբ Մանանդեան, Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան, Հտր. Ա., Երևան, Հայպետհրատ, 1944, էջ 91: նաեւ՝ Երկեր, Ա. Հտր., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1977, էջ 95:
- ³ Christopher Walker, *Armenia the Survival of A Nation*, New York, St. Martin's Press, 1980, էջ 22, վերամշակուած:
- ⁴ F.K. Dörner & T. Goell, *Arsameia am Nymphaeion: Die Ausgrabungen im Hierothesion des Mithridates Kallinikos von 1953-1956*, Berlin, 1963; L. Jalabert & R. Mouterde, *Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie*, Paris, 1929, 1, էջ 2-42:

- ⁵ C. Toumanoff, *Studies on Christian Caucasian History*, Washington, Georgetown University Press, 1963, pp. 282, 293-94;
- ⁶ Կ. Թումանով, *Հայաստանի Որոնդեանները*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1970, 202 էջ:
- ⁷ Ծանոթ բոլոր Հայ պատմաբաններ քանի մը պարբերութիւն կամ առաւելագոյնս քանի մը էջ միայն կը յատկացնեն Ծոփքի 190 տարուան ու տասը թագաւորներու պատմութեան: Երկնք ծանոթ քանի մը օրինակներ՝ Եակոբ Մանանդեան, *Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան*, Հտր. Ա., էջ 107-113. նաեւ՝ *Երկեր, Ա. Հտր.*, էջ 111-117. նաեւ՝ Կ. Թումանով, *Հայաստանի Որոնդեանները*, էջ 22-28. նաեւ՝ Ժագ Դր Մորզան, *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւնը*, Պոստոն, 1947, էջ 92-95. նաեւ՝ *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Հտր. Ա., Երեւան 1971, էջ 512-513. նաեւ՝ *Հայկական Մովետական Հանրագիտարան*, Հտր. 5, Երեւան, 1979, էջ 139-141. նաեւ՝ Nina Garosian, "Emergence of Armenia", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, New York, 1997, Vol. I, էջ 46-47: Նոյնիսկ պատմաբան դրամագէտ Կ. Թ. Բասմաջեան, թերեւս ակամայ, կը տրամադրէ սահմանափակ էջեր. տե՛ս՝ *Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն եւ Հայաստանի Վերաբերեալ Դրամներ*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1936, էջ 25-33: Կան նաեւ հետեւեալները՝ Գէորգ Տիրացեան, «Կոմմագենէ Երկիրը եւ Հայաստանը», *Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ Հաս. Գիտ.*, 1956, թիւ 3 (ռուսերէն). նաեւ՝ K. Humann, O. Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien*, Berlin, 1890; E. Honigsmann, "Kommagene," *Pauly's Realencyklopadie der Klassischen Altertumswissenschaft*, Supplementband IV, Stuttgart, 1924; M. Ernest Babelon, *Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène*, Paris, 1890, էջ CXC-CC, 211-212, տախտակ XIX թիւ 1-7:
- ⁸ Paul Z. Bedoukian, "Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene," *Selected Numismatic Studies II*, էջ 36-39, տախտակ 1-2՝ արտատպութիւն *Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene*, *Լոս Անճելոս*, 1985, 37 էջ, 2 տախտակ, անգլիերէն բաժինը արտատպութիւն՝ *The American Numismatic Society, Museum Notes*, Հտր. 28, Նիւ Եորք, 1983, էջ 71-88, տախտակ 11-12:
- ⁹ Y. T. Nercessian, *Armenian Coins and their Values*, *Լոս Անճելոս*, 1995, էջ 47-53, թիւ 1-18, տախտակ 1-2:
- ¹⁰ Թումանով, *Հայաստանի Որոնդեանները*, էջ 22:
- ¹¹ *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Հտր. Ա., էջ 512:
- ¹² Միացեալ Ծոփքի եւ Կոմմագենէի քարտէսին համար տե՛ս՝ *Հայկական Մովետական Հանրագիտարան*, Հտր. 5, էջ 140: Նոր կառուցուած քաղաքներու վալլերուն տեղադրութեան չափերը հիմնուած են այս քարտէսին վրայ:
- ¹³ Ծոփքի պղնձեայ դրամներուն դասաւորութիւնը մեր աշխատանքին մէջ խմբաւորուած է պղնձեայ դրամներուն՝ քաղկոսին ծանրութեան հիմամբ: Պիտի ուզէինք չեչտել, թէ մեր պատրաստած աղիւսակը պարզապէս քմայական է: Երբ խնդրոյ առարկայ դրամները չբանաւորութեան մէջ էին, ճիշդ ու ճիշդ արժանազորուած կշիռի դրամանիշ մը կրնար գոյութիւն ունեցած ըլլալ կամ ոչ:
- 6.30 (6.01) – 8.00 (12.00) դրամ = 4 քաղկոս
3.90 (3.81) – 5.10 (6.00) դրամ = 2 քաղկոս
2.80 (1.91) – 3.60 (3.80) դրամ = 1 քաղկոս
1.00 (1.00) – 1.50 (1.90) դրամ = 1/2 քաղկոս
- ¹⁴ Բոլոր ծանոթ դրամները արժանազորուած են յունարէն տառերով եւ հատուած՝ պղինձէ:
- ¹⁵ Զարեհ Պտուկեանի հաւաքածոն Ուոթըրթաուն-Մեսէչուսէցի Armenian Library and Museum of America-ին նուիրուեցաւ 2000ին:

- ¹⁶ Դրամի մը չափադիտական տուեալները, երբ մատչելի են, առհասարակ կը բաղկանան երեք մասերէ՝ ծանրութիւն գրամով, ամէնէն մեծ տրամագիծը միլլիմետրով, եւ՝ առանցքային ուղղութիւնը՝ չափուած ժամացոյցի սլաքով, օրինակի համար, ժամը 12 (12ժ): Աստղանիշով գրամները պատկերազարդուած են տախտակներու վրայ:
- ¹⁷ F.L. Kovacs, *Mail Bid Sale VIII* (22 April 1988), San Mateo, CA:
- ¹⁸ W. Dittlenberger, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*, 1, Լայփցիկ, 1903, էջ 611. նաեւ՝ L. Jalabert & R. Mouterde, *Inscriptions Grecques et Latins de la Syrie*, Փարիզ, 1929, էջ 28:
- ¹⁹ Gorny & Mosch, *Auktion 186*, Միւնիխ, 8-9 Մարտ 2010:
- ²⁰ Classical Numismatic Group (CNG), *Mail Bid Sale*, Auction 72, Lancaster, PA, 14 Յունիս 2006:
- ²¹ Gerhard Hirsch Nach., *Auktion 165*, Միւնիխ, 14-16 Փետրուար 1990:
- ²² CNG, *A Public and Mail Bid Sale*, Auction 36, Lancaster, PA, 5-6 Դեկտեմբեր 1995. ածուրդը տեղի ունեցաւ Նիւ Եորք քաղաքին մէջ:
- ²³ CNG, *Auction 85*, *An Internet and Mail Bid Sale*, Lancaster, PA, 15 Սեպտեմբեր 2010:
- ²⁴ Մանանդեան, *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Հտր. Ա., էջ 513. նաեւ՝ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Հտր. 2, Երեւան 1976, էջ 109 եւ Հտր. 5, էջ 140. նաեւ՝ Թումանով, *Հայաստանի*, էջ 22:
- ²⁵ Արշամ Բ-ի գոյութիւնը կը հիմնուի միմիայն իր խոյրին տափակ գազաթ ունենալուն վրայ: Բայց անոր դրամներէն ոմանք ունին կոնաձեւ գազաթ, որոնք ոչ սրածայր են եւ ոչ ալ տափակ գազաթ: Այս դրամներուն վրայ՝ խոյրը աւելի կը նմանի Զեւսի երկ- ուորեակ որդիներուն զգակներուն (տե՛ս՝ նկարներուն տախտակը, թիւ 17). նաեւ՝ Արշամ Բ-ի ձիաւոր պատկերատիպը ունի որոշ նմանութիւններ Արշամ Ա. թագաւորի ձիաւոր պատկերատիպին: Սակայն այս դրամին վատ որակը չ'արտօններ վերջնական եզրակացութիւն մը: Բացառուած չէ, որ Արշամ Ա. եւ Արշամ Բ. նոյն արքաներն ըլ- լան:
- ²⁶ Gorny & Mosch, *Auktion 200*, Միւնիխ, 10-12 Հոկտեմբեր 2011:
- ²⁷ *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Հտր. Ա., էջ 512:
- ²⁸ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Հտր. 12, Երեւան 1986, էջ 482. նաեւ՝ Թու- մանով, *Հայաստանի*, էջ 25-26:
- ²⁹ Y. T. Nersessian, "The Evolution of The Armenian Tiara," *Armenian Numismatic Studies* [I], Լոս Անճելոս, 2000, էջ 138-149, տախտակ 34-36, արտատպութիւն՝ *Armenian Numismatic Journal, Series I, Vol. XI* (1985), թիւ 1, էջ 2-12, տախտակ I-II:
- ³⁰ Թումանով, *Հայաստանի*, էջ 28-29:
- ³¹ Francois de Callatay, "Abdissarès l'Adiabénien," *Iraq, Vol. LVIII* (1996), էջ 135-145:
- ³² *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Հտր. 3, Երեւան 1977, էջ 667:
- ³³ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Հտր. 2, էջ 139:
- ³⁴ Յակոբ Մանանդեան, *Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան*, Հտր. Ա., էջ 100-135. նաեւ՝ *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Հտր. Ա., էջ 500-520. նաեւ՝ Ժամէն Գ. Էլչիրեկեան, *Հայաստանը Եւ Սելեւկեանները*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1979, էջ 108:
- ³⁵ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Հտր. 5, էջ 141:
- ³⁶ Դրամադիտական ածուրդի ցուցակներուն մէջ երկու պղնձեայ դրամներ յայտնաբեր- ուեցան, որոնք այս յօդուածին մէջ ընդգրկուեցան: Ասոնցմէ մին CNG 51-751 (*Auction 51*, 15 Սեպտեմբեր 1999), ցուցակագրողին կողմէ առժամաբար տրուեցաւ Ծոփքի «անձանօթ» թագաւորի մը որ ունէր Arkathi(?) անունը: Վերագրումը հիմ- նուած էր Քսերքսէսի դրամին նմանութեան վրայ. "The Attribution is based on the close similarity to the above cited [Bedoukian, ANSMN 28, 15] coin of the Sophene king Xerxes, who ruled circa 220 B.C."

³⁷ *Իսկ այս խումբի երկրորդ դրամը*, Busso Feus 340-445, *Auktion 340*, 2 Նոյեմբեր 1994, *Nicholas Jamgochian Collection*, ցուցակագրողին կողմէ արուած է որպէս Քսերքսէսի անտիպ դրամի տարբերակ մը:

³⁸ Strabo, 11.14. 5, 15:

³⁹ 1983ի վիճակագրութիւնը հիմնուած է *Զարեհ Պատկեանի* "Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene" աշխատանքին վրայ (տե՛ս վերը՝ ծանօթ. թիւ 7):

⁴⁰ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Հտր. 5, էջ 141:

COINAGE OF THE ARMENIAN KINGDOM OF SOPHENE (ca. 260-70 B.C.)

(Summary)

Y. T. NERCESSIAN
ArmNumSoc@aol.com

Since the publication of Paul Z. Bedoukian's historic paper on the coins of Sophene and the book of Nercessian on the coins of Armenia, numerous new items have surfaced in numismatic sale catalogues. These coins ascribed to the kings of Sophene advance knowledge on Armenian numismatics substantially, both in metrology and typology. These need to be brought together and put in the broader picture of the coins of the kings of Sophene.

The author retrieved information on all these extremely rare coins from auction catalogues, Bedoukian's pioneering work, other scholarly papers, museums and private collections which remain unrecorded.

Thus, through a typological study, the author aimed to bring together all of the known information on the coins of Sophene. The present corpus has been prepared from printed photographs and the author's collection.

Table 1 eloquently demonstrates that the number of known coins of Kings Arsames I and Arsames II has quadrupled and quintupled, respectively, in the last thirty years. The known coins of Kings Xerxes, Zariadres, and Morphilig have nearly doubled, whereas the coins of Kings Sames and Abdissares have increased by a smaller percentage. Based on the data tabulated in Table 1, during the past thirty years the inventory of known Sophene coins has more than doubled, increasing from 53 to 140 pieces.

The author highlights the fact that new coins have been ascribed to a new ruler named Arkathius. The design of these newly found coins has certain similarities to the coins of King Xerxes but with Nike reversed. On King Xerxes coins Nike is standing on the left; whereas on examples of King Arkathius coins Nike is standing on the right.

The coins of King Arsames I with "horseman" design have two variations. In one case the design on the reverse is a horseman advancing to the right toward a springing lion; in the second variation, on the reverse the horseman is advancing to the right and his spear is pointed at foot soldiers.

The author notes that a new design of a coin ascribed to King Arsames I has been discovered. There is a single example where the horse's head and neck, facing right, is engraved on the reverse.

The author pointed out, however, that the most diverse design variations are on the coins of King Arsames II.

